

МУХТАР ӘУЕЗОВ

Әдебиет туралы
Әллитература

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ӘДЕБИЕТ ТУРАЛЫ О ЛИТЕРАТУРЕ

АЛМАТЫ «САНАТ» 1997

ББК 83.3 Қаз я73
Ә 82

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАСПАСӨЗ ЖӘНЕ
БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ІСТЕРІ ЖӨНІНДЕГІ
ҰЛТТЫҚ АГЕНТТІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ
МИНИСТРЛІГІ

Әуезов М.

Ә 82 ӘДЕБИЕТ ТУРАЛЫ. О ЛИТЕРАТУРЕ. Оқу құ-
ралы.— Алматы, «Санат», 1997.— 304 бет.

ISBN 5-7090-0233-X

Кітаптың бірінші бөліміне заманымыздың кеменгер жазу-
шысы, абайтану ғылымының негізін салушы ғалым М. Әуе-
зовтің әдебиет туралы әр жылдары қазақ тілінде жазған әде-
би-сын және ғылыми еңбектері топтастырылды, екінші бөлімін-
де орыс тілінде жазған еңбектері жинақталды.

Во вторую часть книги вошли литературно-критические,
научные статьи и исследования классика, ученого, основопо-
ложника абаеведения Мухтара Ауэзова (1897—1961), на-
писанные в разные годы на русском языке.

Ә 4603010000—014 36—96
 416(05)—97

ББК 83.3 Қаз я73

ISBN 5-7090-0233-X

© Әуезов М., 1977

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭПОСЫ МЕН ФОЛЬКЛОРЫ

Казақ халқының данышпаны, ақындық жан жүрегі болған кемеңгер Абайдың: «Дүние үлкен көл, заман соққан жел, алдыңғы толқын — ағалар, артқы толқын — інілер; кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер» деген нақыл сөзі бар. Замана толқыны тарих теңізінің жағалауына көркемөнердің баға жетпес меруерт-маржандарын қалдырды. Бұл — бағзы заманнан қалған архитектуралық ескерткіштер, грек храмдары, мысыр пирамидалары, қытай сарайлары, скульптура, лағыл тастар мен мәрмәрден жасалған кереметтер өткен дәурен адамдарының жай-күйін аңыз етіп шертетін сурет пен музыка. Бірақ сол асылдардың асылы — адам баласының рухы мен ақыл-ойын барша ұрпаққа паш еткен ескіrmес, өлмес, өшпес өлең-жыр.

Өткен замандардың көп күйлерін сақтап келген сол бір асыл меруерттің сырын аңдып, ғасырлар құрдымына үңілсек, бағзы өмір қаз қалпында көз алдымызда елес беріп кеткендей болар еді. Өткен заман жайын шертетін өлмес, өшпес, дана шежіресі — эпос бізде ғасырлар тынысын жеткізгендей, сол кездегі жандар бейне бір тіріліп келіп сыр-сезімін, ойы мен шынын, үзілмес арманы мен бақыт аңсаған тілегін алдымызға жайып салғандай болар еді.

Бақыт іздеп, ғасырлар бойына сахараны шарлап шарқ ұрған мұңдар жолаушы — қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның, сурет өнерінің ескерткіштерін қалдыра алмады. Бірақ ол бізге ең асыл мұра — жыр мұрасын мирас етті. Жыршы халық, ақын халық есте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қапысыз жұмсап, өзінің рухын ұмытылмас эпостық дастандарында, сан-сан әр алуан түрлі жырларында бейнеледі.

Қазақ халқының ақындық қабілет-дарыны өмірде ақынның ерекше типін туғызды. Бұл — біздің заманымызға дейін жеткен, бұрынғы ақындық қазыналарды сақтап келген әрі жыршы, әрі импровизатор ақын. Халық поэзиясындағы тандаулы үлгілерінің туып, таралып, және осы уақытқа дейін сақталып жеткені үшін біз осынау ақындарға борыштармыз. «Жол анасы — тұяқтан, сөз анасы — құлақтан», — деп келеді қазақ мақалы. Ақын өз жанынан ғана жыр шығарып қоймаған. Ол қыз бен жігіттің, кәрі-жастың ойын-тойда, қоштасқанда, қаза үстінде айтатын өлең-жырларының бәр-бәріне құлақ тосып та отырған. Сөйтіп, басқа мұраны да зер сала жинайтын кәрі құлақты ақындар өз жырларымен бірге халық арасынан естіген сол жырларды да қоса айтқан. Кім шығарғаны беймағұлым өлең-жыр жалпақ даланың бір түкпірінен бір түкпіріне ғасырдан-ғасырға осылай таралып отырған.

Халық арасында әлдебір батырдың қоштасуы және соны жоқтауға байланысты таралған өлең-жырды алғашқыда бір ақын жинап, басын құрауы, сөйтіп тұңғыш эпостық дастанның тууына негіз қалауы ықтимал. Бір ақынның аузынан екінші ақынға көшкенде дастан толысып, оқиғасы қалындап, молыға түсіп отырған. Эпостық дастанның туып, қалыптасуына ақындармен бірге халық та қатысқан, кей нұсқаны қабыл алып, кейбір нұсқаны жақтырмаған. Дастанның бар ақын жырлайтын тұрақты, түбейгейлі нұсқасы жасалғанша солай болған.

Қазақтың эпостық дастандары мен фольклорын хатқа түсіріп, жариялау мүмкіндігі он тоғызыншы ғасырдың орта шенінде ғана туғанын еске алсақ, ақындардың эпоспен фольклорды сақтаушылар ретіндегі ролі әсіресе айқынырақ бола түседі. Сөйтіп, оған дейін эпос ақындардың арқасында ғана сақталды. Қазақ халқы шығарған, сақтап келген ақындық қазынаның басқа халықтарға да танылып, дүниежүзілік әдебиеттен өз орнын алуы үшін талай ғасыр керек болды...

Қазақ халқының эпосы мен фольклоры формасы жағынан мейлінше алуан түрлі және біздің заманымызға дейін мол нұсқасы сақталып жетті. Бұдан халықтың өзінің ақындық табиғаты да байқалады.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең. —

деп толғады Абай. Адамның дүниеге келуіне, үйленуіне, дертке душар болуына, қуанышы мен қайғысына, алыс-тартысына, ең ақыры дүние салуына арналып шығарылып, тұрмыс-салт жырлары түрінде туып, оған әрдайым рухани серік болған өлеңнің қазақ өміріндегі мән-маңызын ол осылай анықтап берді.

Басты-басты сипаттарына меңзес бірнеше топқа, бірнеше түрге жіктемейінше, қазақтың халық шығармашылығының аса бай мұрасын талдап тану мүмкін емес. Осынау зерттеуде біз сондай жіктеу жасауға талап қыламыз.

Қазақ эпосы мен фольклорының барлық түрін біз мынадай негізгі тарауларға бөліп қараймыз.

1. Халық поэзиясының шағын түрлері: үйлену — салт жырлары («жар-жар», «беташар», «сыңсу») мұң-шер өлеңдері («жоқтау», «қоштасу», «естірту»).

2. Ертегі, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, («қиял-ғажайып ертегілер», «хайуанат жайындағы ертегілер», «салт ертегілер», «балаларға арналған ертегілер», «аңыз ертегілер», «күй аңызы»).

3. Батырлар жыры («Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын»).

4. Ғашықтық жырлары («Козы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан»).

5. Тарихи жырлар.

6. Айтыс өлеңдері.

1. ХАЛЫҚ ЭПОСЫНЫҢ ШАҒЫН ТҮРЛЕРІ

а) Үйлену — салт жырлары

Қазақтың үйлену салтына байланысты туған жырларының ішінде ерекше мол таралғандары — «жар-жар», «сыңсу», «беташар».

Басқа халықтар сияқты, қазақтардың үйлену — салт жырлары ритуальдық-тұрмыстық мән-мағынасына қоса ойын-тойда айтылады да, солардың ішінде кейбірі, әсіресе «жар-жар» мен «беташар» сән-салтанат тұсында да, әзіл-қалжың ретінде де орындалады. Оларда жас жұбайларға деген тілек-бата айтылады, күлкілі тенеулер, тапқыр ишара, емеуріндер мол ұшырасады, қалыңдыққа көз жасынды көл қылып төкпей аттан деген жұбату білдіріледі.

Қазақтың басқа салт-ғұрып жырларындай емес,

«жар-жар» мен «беташарда» тұрақты тексті болады және қыз ұзатып, келін түсірген ойын-тойдың қай-қайсысында да айтылуы шарт. Оны ақын емес әркім де айта алады.

Бірақ қыз бен жігіт бір-бірін сүйіп қосылғанда ғана «жар-жар» мен «беташар» көңілді күй танытады. Ал олар бір-біріне амалсыз, зорлықпен телінсе, онда үйлену салт жырлары бұған қарама-қарсы сипат табады. Мұндай жағдайда үйлену салт жырлары қайғылы, қасіретті сарын тауып, жастардың мұң-шерін, сорлы тағдырын, қарсылығын білдіретін жырға айналады. Сөйтіп үйлену салтындағы орны мен дәстүрлік формасын сақтағаны болмаса, «жар-жар» мен «сыңсуды» жастар, әсіресе қалыңдық өз жанынан шығарып айтады. Оның қайғы-мұңына ортақтасып, құрбы қыздар да қосыла айтады.

Өткен заманда қазақ қызының тағдыры қиын халде болғандықтан үйлену — салт жырларының мазмұны көбінесе аянышты, ауыр болып келетін.

Қалыңмал ғұрпы, көп әйел алушылық, жастардың өықтиярынсыз құда болысу, әменгерлік салты салдарынан неке қызығы көп жайдан жас әйелдің қуанышы жоқ, қайғы қалыптасқан жайттарда жыр әдепкі шегінен асып, сол тойдың үстінде тыңнан шығарылатын импровизацияға ауысады. Үйлену — салт жырлары аталғанымен, бұл орайда «жар-жар» мен «сыңсу» қалыңдықтың өз басына, талайы мен тағдырына байланысты өзіндік ерекшелік табады. Оны қалыңдықтың бірден суырыпсалып айтуы да, күні бұрын шығарып қоюы да ықтимал. Сөйтіп, үйлену — салт жырларының жас жандардың бойында тұнып жатқан ақындық таланттың ашылуына себін тигізетін кезі де болады. Үйлену — салт жырларының дәстүрлі текстіне қоса олардың сол мөлшердегі, сол сарындағы талай-талай нұсқалары барлығы да осыдан.

Енді үйлену — салт жырларының жоғарыда аталған үш түрінің әрқайсысын арнайы талдауға ауысалық.

«ЖАР-ЖАР»

Жырдың мағынасы атынан да аңғарылады. Жырдың салт-ғұрыптық мәнін айқындай түсу үшін «жар-жар» деген сөз қайырма ретінде қайталанып отырады. Қазақ әдебиетінде құда түскендігі жайында, құдалық жайында оң жақта отырған қызға көп айта бермейді. Тек ұзатылар кезде туған-туыстарының ортасында болашақ күй-

йеуінің алдында ғана оған өзінің болашақ талайын аңғартып осындай дәстүрлі жыр айтылады. Күйеуін ел-жұртыңды, шаңырағыңды жоқтатпайды, сенің бар өмірің, ой-арманың бір соған ғана тәуелді дегенді сездіріп, жырда «жар-жар» деген сөз талай рет қайталанады.

Бұл өленді екі жақ — қыздар мен жігіттер алма-кезек қосылып айтады. Басқа үйлену — салт жырларындай емес, «жар-жардың» қалыптасқан тексті мен ән, әуені бар. Жігіттердің көңілді, лепті хорына қыздар жағы уайым сарынымен жауап қатады.

Жырды бір-екі ауыз өлеңмен күйеу жактың жігіттері бастайды. Екі жақ қосылып, әр жолдың соңынан «жар-жар» дегенді қайырма қып қайталап айтады. Жігіттер жағы әзіл-қалжың араластыра, жұбату айта отырып жырлайды: қалыңдыққа шешеннің орнын қайын енен басады, әке орнына қайын атаң болар, туған үйімнен кетем деп налыма, күйеуіңнің отауы, от басы бар дегенді аңдатады. Одан әрі қалыңдыққа ақылды, аяулы бол, тағдырың мен талайыңа көндік, өмірдің сәні алдында, өз шаңырағыңның ішінде, ошақ қасында, жас бөпенің бесігі жанында деп тоқтау айтады.

Жігіттер жағының хорына қалыңдық жактын қыздары жауап қатады. Олар жігіттердің айтқанына қарсы дау айтып, өтіп бара жатқан жас дәуренді, құрбы-құрдастарын, үй-ішін тастап кеткен шақта қайғының орны толар ма деп назалы жырға қосады.

«Жар-жардың» әр шумағы образдық — синтаксистік параллелизмге құрылады және алғашқы екі жол тікелей жанастылығы жоқ жайларды баян етеді де, сондағы образбен терең мағыналы түрде астасып жатқан соңғы жолдарда ғана негізгі мән ашылады.

Ж і г і т:

Алып келген базардан қара насар,
Жар-жар-ау,
Қара мақпал сәукеле шашың басар,
Жар-жар-ау,
Мұнда әкем қалды деп қам жеменіз,
Жар-жар-ау,
Жақсы болсаң, қайын атаң, орын басар,
Жар-жар-ау,

Қ ы з:

Есік алды кара су майдан болсын,
Жар-жар-ау,

Ақ жүзімді көргендей айнам болсын,
Жар-жар-ау.
Қайын атасы бар дейді осы қазақ,
Жар-жар-ау,
Айналайын әкемдей қайдан болсын,
Жар-жар-ау.

Ж і г і т:

Ақ қозы қашар жоталап,
Жар-жар-ау,
Ақ тайлақ өсер боталап,
Жар-жар-ау.
Мұнша неге жылайсың,
Жар-жар-ау.
Артыңнан інің барар апалап,
Жар-жар-ау.

Қ ы з:

Текеметтің шет бауын оя тұрсын,
Жар-жар-ау,
Той басына ту бие соя тұрсын,
Жар-жар-ау.
Мен шешеме айтайын әкеме айт деп,
Жар-жар-ау.
Мені десе биылша қоя тұрсын,
Жар-жар-ау.

Ж і г і т:

Қызыл қыршын замандас, қызыл қыршын,
Жар-жар-ау,
Қызыл қыршын ішінен қырғи ұшсын,
Жар-жар-ау.
Әкем бар деп арқаға медеу қылма,
Жар-жар-ау,
Алып кетер мал берген сен бір құссың,
Жар-жар-ау.

Қ ы з:

Түндігімнің төрт бауы — бас бауымды,
Жар-жар-ау.
Алты жеңгем сұрайды шашбауымды,
Жар-жар-ау.
Алты жеңгем сұраса, аласың да,
Жар-жар-ау!
Айналайын жан әкем, қаласың да,
Жар-жар-ау!

«Жар-жар» театрдағы сахналық ойынға ұқсанырайды. Жігіттер мен қыздардың ішінде суырыпсалып өлең шығара алатын ақындары болса, онда олар жаттанды тексті місе тұтпайды. Жырды бастап айтумен бірге олар күйеу мен қалыңдықтың атынан айтысып та қалады. «Жар-жардың» осындай ең толық түрінде сәнді сахналық ойынның элементтері болады. Импровизациялық айтыс пен хордың қосылып айтқан жыры қалыңдықтың талайсыз-бақсыз тағдыры жайына ауысады. Қыздың жыр түрінде айтылған қарсылығы мен қарғыс-сілеуі, қасірет-наласы жырды халықтың салт-ғұрыптық драмасына айналдырады. Кейде оның аяғы ұлан-асыр дау-жан-жалмен де бітеді, небір тосын жәйттер де болады.

«СЫҢСУ»

Қалыңдықтың жан күйер жақындарымен, елі-жұртымен қоштасу жыры осылай деп аталады. Мұны қалыңдық дәл ұзатылар алдында айтатын болған.

Қазақтың ескі ғұрпы бойынша жақын аталас адамдар қыз алысып, қыз беріспеген. Сондықтан қыз алыс ауылдағы, алыс атаның адамына ұзатылатын болған. Өзі туып-өскен шаңырақтан аттап шығу қыз үшін жат жерге, көз көрмеген қиянға, бөтен жұртқа барумен бара-бар болуы да осыдан. Еріксіз ұзатылып бара жатқаны жанына батып, мұн-шерін осылайша жырға қосқан қалыңдық өз басының ғана наз-наласын айтып қоймай жалпы қазақ әйелінің аянышты тағдырын танытып та небір әсерлі, шыншыл жырлар тудырған.

Қара суға қаз барады,
Анасынан айрылып қыз барады.
Қара суға қан күйсең, ағар кетер,
Жат кісіге қыз берсең, алар кетер.

Немесе:

Заманым өтті басымнан,
Дәуренім кетті басымнан,
Бұл не деген іс болды...
Көлінен кеткен құс болдым.
Бұлғақтап жүрген заманым,
Қандай да жерге түс болдым,
Ата-анам еді дәулетім,
Мен жұртыма жау ма едім,
Жат жұрттық болып кеткен соң,
Кетер-ау бастан сәулетім.
Айналайын ел-жұртым,

Не болар менің заманым...
Дәуренім менің өткен соң,
Бұралқы иттей кеткен соң,
Естіле жүрер дейсің бе,
Не болар менің заманым.
Заманым қиын болар-ау,
Көкірекке қайғы толар-ау...
Ел-жұртым сенен айырылып,
Сана мен жүзім солар-ау.

Салт бойынша мұндай уайым-қасірет жырында басқаның жаттанды сөзіне шын қайғырғандық белгісі болмаған. Сондықтан әр «сыңсудың» өз авторы және соның ғана жеке басының күйлеріне байланысты мазмұны бар делік. Қалыңдық «сыңсуға» күні бұрын даярланған. Оның сөзін кейде жеке өзі, кейде құрбы қыздарымен қосыла отырып шығарған. Содан кейін барып соған лайық ән-әуез таңдаған (кейде өз жанынан ән шығаратындар да болған). Аса өнерлі қыздардың жастық шағын жоқтап айтқан «сыңсуын» елі-жұрты ұмытпай, әнге салып айтып жүрген. Ондай қыздардың даңқы шартарапқа жайылған. Сондай «сыңсудың» талай-талайы халық әндеріне құрылған қазақтың тұңғыш музыкалық-драмалық спектакльдері мен операларына енді.

«Сыңсуды» айтқан қалыңдық барлық құрбы қыздарымен бірге сол ауылдағы және жақын көрші ауылдағы үйлерге барып танысатын болған. Сөйтіп ел-жұртын тастап кеткелі жатқан сәтте қалыңдық туып-өскен шаңырағын, жан күйер жақындарын қимай қиналған қасірет-қайғысын, туған жерге, өтіп кеткен балғын балалық, уыз жастық шағына қош айтқан мұң-зарын өз жырымен тербеген.

«БЕТАШАР»

«Беташар» қалыңдық келіп түскенде айтылатын өлең. Жаңа ұя, жаңа қауым оған бейтаныс. Оны салыстыру шарт. Келін жастардың ортасында басына желек салып, бетін жасырып көлегейлеп түрегеп тұрады. «Беташарды» күйеу жақтың біреуі айтады, ал қалыңдық өзіне арнай айтқан ақыл-өсиетті қас қақпай, ұйып тыңдауға тиіс.

Басқа салт-тұрмыс өлеңдеріне қарағанда «беташар» ұзақтау болып келеді. Әр елдің заңы басқа, жөн-жосығы басқа. Бұл елдің заңы, жөн-жосығы қандай? Әр қауымның өзінің үлкен кішісі бар, қадірлі адамы бар. Бұл қауымның қадірлейтіні кім? Үлкен тұтып сыйлайтыны

кім? Жаста еркелетіп аялайтыны кім? Қауымның жаңа мүшесі — жас келін осыларды топ алдында танып, біліп алуы керек. Қауымның заңын, әсіресе ру ішінің отбасының дәстүрін біліп алуы, бұзбайтын болуы керек.

«Беташар» өлеңінің ұрпақтан-ұрпаққа жеткен және әр түрлі әуезге салып айтуға келетін тұрақты тексті болады. Өлеңнің мазмұны жат руға, жат жұртқа келіп қосылған әйелдің халі соншалықты ауыр екендігін аңдатады, рулық отбасының әр алуан ғұрыптарын көрсетеді. Сол отбасында оның өзі де кейін үбірлі-шүбірлі ана болмақ. Әдет-ғұрып заңдарын бас-басына санап көрсету жағынан «беташар» орыстың «домострой» атты көне өлеңіне ұқсас. Бірақ қазақ өлеңінде бәрі де келінге арналып айтылады.

Әдетте өлең келіннің жастық көркін, сұлулығын мадақтаудан басталады да, енді ол өзінің күйеуін қалай сыйлап, қалай күтуге тиіс дегенге ауысады. Жас келін күйеуінің туған-туысқандарын қалай сыйлап, құрмет тұтпақ керек! Осы жай, әсіресе мол айтылады. Ауылдағы жасы үлкен ағаны, жасы кіші ініні, үйге түскен қонақты көргенде келін қандай болуға тиіс. Міне, жас келінге осының бәрі-бәрі тағылым түрінде айтылады. «Беташарды» айтушы акын-жыршы ауық-ауық сөзін бөліп, жас келіннің жасы үлкендерге тағзым етуін тілейді. Соның бәрін құптағандай, қабыл алғандай болып жас келін иіліп сәлем беріп, тағзым етеді.

Бетінді, келін, ашқаным —
Жаңа жұртқа қосқаным.
Жасы үлкенді сыйлап жүр,
Құрмет қылып жасқанып...
Айт, келін... енді айт, келін,
Атыңның басын тарт, келін.
Қыз көңілден қайт, келін,
Сауысқаннан сақ келін,
Жұмыртқадан ақ келін,
Күйеуіңе шақ келіп,
Ел-жұртыңа жақ, келін,
Өзің бір ақыл тап, келін,
Ата-ененді бақ, келін.
Кісі келсе үйіңе,
Қиғізінді қақ, келін...
Қызмет қыл иіліп,
Ата менен анаң.
Әзіңнен үлкен адамның
Бетіне тіке қарама,
Үлкен кісі келгенде,
Қатарласып отырмай,
Кейін отыр панада.

Лажы болса шығып тұр,
Қайтқанынша далада...
Сөлекет болып отырма,
Еркектей болып жүгініп,
Бір тізелеп жөн отыр,
Төмен қарап бүгіліп.
Қатты қылып сөйлеме,
Ақырын сөйле мүдіріп.
Майдалығы сөзіңнің,
Кеткендей болсын үгіліп...
Қолын ұстап, бетін сүй,
Бала келсе қасыңа,
Қайыңды сыйлап қадірле,
Қарамай үлкен жасыңа.
Жасы құрбы екен деп,
Жаманға болма ашына.
Әйіңның мәні осы деп,
Әркімге берме шашыла...
Ерте тұрып төсектен,
Қақандама, келіншек.
Үй артына мал келсе,
Бақандама, келіншек.
Қаптың аузы бос тұр деп,
Құрт ұрлама, келіншек.
Әзің жатып байыңа,
Гүр-тұрлама, келіншек.
Аузы-басың сүйреңдеп,
Өсек айтпа, келіншек...

Жиналған жұртты мәз-мейрам, көңілді ету үшін, күлкіге қарық ету үшін өлеңнің текстіне ауық-ауық әзіл-қалжың араластырып отырады. Өлеңнің аяғында жыршы келіннің бетін ашқаны үшін сый-сыяпат күтеді және жас келінге жасы үлкендердің әрқайсысына, бас-басына сәлем бергізіп, тағзым еткізеді. Көңілі тар, пейілі қара сарандарды әжуа етеді:

Нар берсеңіз, мая бер,
Үстіне кілем жая бер...
Жылқы берсең биеден,
Кем болмасын түйеден...
Сиыр берсең, қызылдан,
Шұбалаң құйрық ұзыннан.
Қой берсең үлкен ағынан,
Егіз болсын қозысы,
Болмасын жалқы тағынан.

ә) Мұң-шер өлеңдері

Бізге сақталып жеткен мұң-шер жырлары халық поэзиясының ең бір үлкен саласын құрайды. Оларды үлкен-үлкен үш топқа бөлуге болады: «қоштасу», «естірту»,

«жоқтау». Ал «Көңіл айтуды» біз арнайы бөліп алмаймыз. Өйткені, ол «естіртудің» жалғасы, соның бір бөлігі сияқты.

«Мұң-шер өлеңдерінің» аса көп таралуының сыры ол арқылы жеке бастың, от басының, бүкіл халықтың қайғысы жырланады және сондықтанда оның тексті өзгеріп молыға түсіп отырады. Жалпы мағынасы, тұрақты образдар жүйесі, ортақ қайғылы сарыны, ой-түйіні орайлас болғанымен, «мұң-шер өлеңдерінің» әр саласының, әр өлеңнің өзіндік ерекшелігі болады. Өйткені олар белгілі жағдайда, белгілі оқиғаға байланысты шығарылады. «Мұң-шер өлеңдерінің» импровизация түрінде қолма-қол шығарылуы да, күні бұрын шығарылуы да ықтимал. Кейде жан күйер жақыны өлген адамның тілегі, өтініші бойынша ақындар арнайы жыр шығарып береді. Қаза көріп, азалы болғандар соны жоқтау етіп айтады.

«ҚОШТАСУ»

«Жоқтау» мен «естіртуге» қарағанда қазақ фольклорында «қоштасу» әлдеқайда аз сақталған. Жалпы қоштасу түрінде айтылғанымен, бұл жырлардың мазмұны, сыр-сипаты әр алуан болып келеді. «Қоштасуды» ақындар да шығарады. Оны бүкіл халық болып та айтады. Мұндай жырлар жеке бастың да, бүкіл қауымның да талабына кезіккен оқиғаларға байланысты туады. Мәселен, өмірмен қоштасу, туған жермен қоштасу, ашық жырлардың айырылысуы, жақын достан, жүйрік аттан, қыран құстан айырылу, тағы басқалар.

Ажал келіп, өлім сағаты соғар алдында қарт ата, аяулы ана балаларымен бақылдасып, артына өсиет қалдырады, өмірді қимаған зарын, жетпей кеткен мұратын, ащы арманын айтады. Мұндай, «қоштасу» қара сөз түрінде де шығарылады. Бірақ аса көркем, әсерлі болғандықтан олар көп уақыт бойына айтылып жүреді.

Егер ақын мен композитордың немесе жыршының өлең алдында айтқаны болса, онда «қоштасудың» мұндай түрі асқан көркем, терең мәнді болады. «Қоштасу» өлең-жырмен, өнермен қоштасу тақырыбына арналғанда да осындай сипат табады. Әсеттей ақын досы көңілін сұрай барғанда атақты импровизатор ақын Кемпірбайдың хал үстінде жатып шығарған атақты өлеңі осындай. Бұл өлеңінде Кемпірбай кәрі жолдасы — өлеңі, яғни «көк ала үйрек кеудеден қош деп ұшқанын» зар етіп

шертеді және «осы өлеңі Серкебайға конбас білем» деп көкірек кере өкінеді, жанын жеген мұңын қозғайды.

Енді бір ақын-композитор Сабырбай ауырып жатып қоштасып, әні бар өлең шығарған және оны өзінің ақын қызы Қуандыққа арнаған. «Елім-ай, елім!» деп келетін зарлы қайырмасы бар бұл өлеңінде ақын өзінің қызына: «мен өлген соң тәрбиелеп қойып, ас беріндер» деп ниет қылады.

«Қоштасудың» мол тараған бір тақырыбы — елі-жұртымен, туған жермен қоштасуға байланысты туған нағыз халықтық тақырып. Ауыл ауа көшіп бара жатқанда мұндай өлеңді ақындар шығарған. Кейде сол ауылдың қыз-бозбаласы шығарып, соңынан дүйім ел, тұтас ру айтатын болған. Талай-талай ауылдың жерінен айырылып, құмайт шөлге немесе жат елге ауа көшуі тек патшалық отаршылдық тұсында ғана емес, хандық дәуірде феодалдық ру басыларының өзара жауласып, барымталасқан кезінде де болып тұрған. Мұндай адам айтқысыз ауыр апаттар халықтың ой-санасында өшпес із қалдырып, «қоштасудың» небір зарлы жырларын тудырған.

Атақты «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында Қарабай туып-өскен жерден қаша көшкелі жатқанда апалы-сінілі Ай, Таңсықтың айтатын өлеңі осындай:

Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол,
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Екпе жидем, алма ағаш, гүл, аман бол!
Жібектей шалғынына ойнап өскен,
Сегіз сай, тау біткенді сала, аман бол!
Үйенкі, қайың, терек, тал, аман бол,
Қалған ел, халайықтың шалы, аман бол!
Қайың атаң Қарабай сенен қашты,
Жөргекте Қозы Көрпеш — бала, аман бол!
Тауып ал, қуып жүріп, арттан іздеп.
Ел жақсысы Тайлақ би, айтқаным сол.
Осы ізі тоқсан мыңның соқпақ болар,
Жоғалмас қайда барсаң қазылған жол.
Тайлақтың енді аман бол қалған елі,
Арқаның сен де аман бол, қоңыр желі.
Ыстыққа күн жүрмейтін салқын соғып,
Аққан бұлақ, дүм ағаш көлеңкелі...
Қозыке, піспей қалған сен бір алма,
Бойыңа қуат кіріп, күш толар ма.
Қозы Көрпеш күйеу боп, біз қайыңбике,
Иілісіп тұратын күн болар ма...
Балталы, Бағаналы халқы аман бол,
Жөргекте Қозы Көрпеш — жалқы, аман бол,
Женеше, құрбы-құрдас, келін-кепшік,
Халайық бізді ойлаған жалпы аман бол!

Бұрынғы қазақ тұрмысында сүйіскен жүректерді қатыгездікпен айырып, жас қызды жай адамға сатып жіберуіне байланысты да мұндай өлеңдердің талайы туған. Солардың ішінде көп тараған әрі ең тамаша әндердің бірі — «Қорлан». Оны Қорлан атты ғашығынан айырылғанда атақты әнші — ақын Естай шығарған.

«ЕСТІРТУ»

«Естіртудің» мазмұны негізінен бір тақырыпты ғана қамтиды. Ол — біреудің дүние салғанын соның жан күйер жақындарына естірту.

Ауыз әдебиетінде «естіртудің» мол ұшырасуы қазақ халқының жан дүниесінің тазалығын, қайғы көріп, қаралы болғанға қабырғасы қайысып, ауыртпалықты бірге көтерісетінін, оның адамның күйінішін-сүйініштерін терең сезінген сыпайыгершілігін, көргенділігін танытады. Жалғаншы дүниеде баянды ештеңе жоқ, бәрі де өтеді деген ишарадан кейін барып қана өлең қайғылы халді естіртеді. Яғни «естіртудің» образдық құрылысында пернелеу, тұспалдау басым. Мұнда поэтикалық образ үшін табиғат құбылыстары, жануарлар, тарихи тұспалдар алынады. Қайғылы хабар содан кейін барып естіртіледі. Ал, өлеңнің соңғы бөлімі «көңіл айтуға» — жұбату жырына ауысады.

Аққу ұшып көлге кетті,
Сұңқар ұшып шөлге кетті.
Ол адасып кеткен жоқ,
Әркім барар жөнге кетті.
Арғымақтың тұяғы,
Тасты басса, кетілер,
Сазды басса, жетілер.
Екі арыс аман болсын.
Жетпесті қума,
Келмеске жылама,
Өлі арыстаннан
Тірі тышқан артық.
Ақсұңқар ұшты ұядан,
Қол жетпейтін қиядан.
Қанаты бүтін сұңқар жоқ,
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ.
Өлместі тәңір жаратпайды.
Тозбасты ұста соқпайды.
Топырағы торқа болсын,
Қалғанға өмір берсін!
Өлгеннің соңынан өлмек жоқ,
Өлген қайтып келмек жоқ.

Қайғы-қасіретті білдіретін басқа да өлеңдер тәрізді «естіртуде» жаттанды текст бола бермейді. Қайғылы хабарды естіртуші адам оны күні бұрын шығарып алады не импровизатор ақын жанынан суырып айтады.

«Естіртудің» айрықша бір түрі күй арқылы білдіріледі. Мұнда күйші домбыра сазы, күңіренген күй әуені арқылы тыңдаушыны жаманат хабарды жорып сезуге даярлайды. «Ақсақ құлан, Жошы хан» тәрізді атакты күй осындай.

«Естірту» эпоста да ұшырасады. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы Тазшаның сұмдық түс көріп естіртуі ежелден мәлім. «Ер Сайын» жырында қырық жігіттің күйеу Сайын қаза тапқанын естірту үшін Аю-бикешке айтқан хикаясы да бұған дәлел.

«ЖОҚТАУ»

«Қоштасу» сияқты «жоктаудың» да тақырыбы сан алуан. Оның негізгі тақырыбы — өлген адамды жоктау. Мұндай жоктау мейлінше көп. Қазақта дүние салған адамды жыл бойына, ас бергенге дейін жоктау салты ежелден бар, тіпті революцияға шейін сақталып келді. Өлген адамның әйелі немесе шешесі мен қарындасы оны күніне екі рет таңның атуы, күннің батуы жоктауға тиіс болған. Оған арналып шығарылған жоктау өлеңде оның қадір-қасиеті мадақталады, оның қазасының орны толмас өкініші, ауыртпалығы айтылады.

Қазақтың басқа әндеріндей емес, «жоктаудың» тән аянышты, қайғылы сазы болады. «Жоктаудың» мейлінше әуезді, әсерлі әндері түгел дерлік қазіргі қазақ операларына енді.

«Жоктаудың» образдық-поэтикалық желісінде салыстырыла алынған бейнелер мен теңеулер көп ұшырасады, өлген адамды мадақтағанда бояуы қалың эпитеттер мен метафоралар қолданылуы шарт.

Үй-ішінің қайғы-шерін білдіретін өлеңнен — «жоктау» кейде жалпы адам баласына ортақ тақырыптарды қозғайтын, терең де түбегейлі ой тербейтін өлеңге айналады. Халық арасына аса кең таралған «Жиырма бес» әні де — жоктау. Бірақ онда өлген адам емес, өтіп кеткен жастық шақ жокталады. «Жиырма бес қайта айналып келмес маған!» деп келетін қайыrmасынан-ақ өлеңнің біржола келмеске кеткен, жоғалып, өшкен жастықты жоктаған мазмұны анық байқалады.

«Жоқтауды» ақын-композиторлар да талай-талай пайдаланған. Ақан серінің жел жетпес жүйрігіне арнаған «Құлагері», Иман Жүсіптің айдауда жүріп аншылықпен қыран бүркітімен қоштасып шығарған «Ерейментау» өлеңі, белгісіз автордың өлген шәулісін жоқтаған «Көк жендет» әні бізге дейін сақталып жетті.

«Жоқтау» өлеңдерінің көпшілігін ақындар емес, өлген адамның жан күйер жақындары шығарған. Мейлінше көркем болғандықтан олар халық арасына кең таралып, саф асыл шығармалар ретінде біздің заманымызға жетті. «Отыз ұлдан жалғыз қалып», қыршынынан қиылған Зәурешті әкесінің жоқтауы, әкесін жоқтаған Бопы қыздың жоқтауы осындай...

Халықтың сүйікті ұланына, батырына, солардың қазасына арнаған, олардың өмірі мен іс-әрекетін, ерлігін баян ететін өте-мөте ежелгі кейбір, «жоқтау» шын мәнісіндегі тарихи дастанға айналған.

Сөз жоқ, қазақ эпосының батырлық жырларын шығарғанда ақындар сондай «жоқтаулардың» қайсібірлерін негізгі фабулалық желі ретінде пайдаланғаны күмәнсыз.

Бұл айтылғандардан басқа қазақ фольклорында тағы да талай-талай, өзгешелігі мол өлең-жырлар бар. Біз оларды айрықша жіктеген жоқпыз. Бұлар — діни-салт өлеңдері, арбау, баксы сарыны сияқты өлеңдер.

Қазақ салтында дүниеге бала келуі қуанышты зор оқиға болғандықтан «шілдехана» жайында көп-көп өлең-жыр тудырған. Сондай-ақ «естіртуге» қарама-қарсы мағынада «сүйінші» жыры да туған. Жаксы лепес жеткізген адам сүйінші сұрап, сый-сыяпат алатын болған. Тіршілігі көшпелі өмірге, мал бағуға байланысты қазақта мал-түлектері жайында да талай-талай қызғылықты өлең-жыр бар. Той-думанда, ас бергенде балуан күрес, ат жарыс басталғанын жариялайтын жыршының айтатын өлеңдері өз алдына бір алуан.

Қазақтың отқа-суға табынған кезі, кейінірек мұсылман дінін қабылдаған кезеңі де бірқатар діни-салт өлеңдерінде бейнеленген. Көктемде күн мен түн теңеліп, мал төлдегенде соған арнап «наурыз» жырын шығарған. Жыланның, қаракұрттың және басқа да зұлым күштердің уытын қайтару мақсатымен «арбау», «жалбарыну» жыры туған. «Баксы сарыны» өз алдына бір бөлек. Ауруды емдемек болып, аруағын шақырып зікір салғанда баксылар өз сарындарына басқан. «Бәдік» жыры да сон-

дай мақсаттан туған. Бірақ кейін ол жастардың сауық үшін өткізетін ойынына айналған.

Қазақ халқының мұсылман дінін қабылдағаннан кейінгі кезеңі «бата» жырын тудырған. Біреу сапар шегер алдында, үлкен іс бастарда, тағы да басқа реттерде оған оң тілек айтылып, бата берілген. Ораза тұсында айтылатын «жарапазан» өлеңі де осындай. Мүсәпір жандар әр үйдің тұсына барып «жарапазан» айтқан. Нағыз халық өлеңдеріндей емес, «бата» мен «жарапазанда» құраннан алынған сөздер, арабизмдер көп ұшырасады. Табиғатынан діндар емес халқына ислам дінінің сіңісуі қиын болғандықтан молдалар мен ишандар, қожалар халықтың өлең-жырын өз мақсаттарына бұрмалап пайдаланған. Діни-салт өлеңдері осылай туған. Оларды ақындар емес, көбінесе дін иелерінің өздері айтатын болған.

2. ЕРТЕГІЛЕР, АҢЫЗДАР, МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР, ЖҰМБАҚТАР

Басқа халықтардағыдай, қазақ халқының ауыз әдебиетінде ертегілер орасан мол орын алады. Қазақ фольклорының басқа түрлеріндей емес, нақ осы ертегілерден көршілес отырған шығыс және батыс халықтарының ертегілерінен ауысқан, алмасқан із-бедерлер анық танылады. Шығыстан келген әсер жайында сөз болғанда қазақ арасында әлмисақтан бері бар «Мың бір түн», «Тотының тоқсан тарауы» сияқты шығармаларды, ежелгі түрік халқының романы «Бақтажарды» еске алу қажет. Сондай-ақ, қазақтың халық ертегілерінің талай-талайы орыс халқының ертегілік фольклорымен недәуір байланысты екендігін де атау керек. Бұл хайуанаттар жайындағы ертегілерден, әсіресе анық байқалады.

Бірақ басқа халықтардан алмасып алынған сюжеттік желілер өңделіп сұрыпталады, өзгереді, жаңа халықтық негіз табады, яғни сол ертегілердің қазақша айтылатын нұсқалары туады. Сол нұсқаларға қазақ халқының тарихы мен тұрмысына хас ұғым-нанымдардың, әр алуан әлеуметтік топтардың дүние тануы мен дүниеге көзқарасының экономикалық-әлеуметтік ерекшеліктерінің ықпалы тигендігі де даусыз.

Сюжеттің кейде үзік-үзік болып бөлінетіндігі де байқалады. Мұндай жағдайда алмасқан сюжеттің қазақ нұсқасына тұтас күйінде емес, жекелеген сарындар мен

ситуациялар түрінде енеді. Сюжеттің осындай жекелеген элементтерінің, тіпті қазақтың төл ертегілерінің желісіне еніп кететін кездері де болады. Мәселен, қиял-ғажайып ертегілерде жалмауызға қоса перілер мен диюлар (арап-парсы ертегілерінен ауысқан) да жүреді. Сол сияқты орыс ертегілеріне мейлінше хас аю, түлкімен бірге үй хайуанаттары, қойшы қоса жүреді. Соңғылар — қазақ ертегілерінің кейіпкерлері. Олар алмасып алынған сюжетке қазақтық нәр-нақыш беріп тұр.

Қазақтың өзіндік төл ертегілері жайында сөз еткенде олардың мейлінше молдығын, бірақ соның бар нұсқасының ғылыми тұрғыдан жазылып алынбағанын айтуға керек. Сондықтан да ертегілер — қазақ фольклорының ең аз зерттелген саласы. Оларды жіктеп, талдау әлі аяқталған жоқ. В. В. Радловтың, Әбубәкір Диваевтың, Шоқан Уәлихановтың, Мелиоранскийдің, Потаниннің, орыстың Географиялық қоғамы мен КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының жазып алғандарына қарап ертегілерді сарқа зерттеп жіктеу әлі де болса қиын. Сондықтан қазақ ертегілерін шартты түрде мынадай топтарға бөлеміз:

- а) Қиял-ғажайып ертегілер.
- ә) Хайуанат жайындағы ертегілер.
- б) Салт ертегілері.
- в) Балаларға арналған ертегілер.
- г) Аңыз ертегілер, күй аңызы.

а) Қиял-ғажайып ертегілер

Қазақ халқының «Қиял-ғажайып ертегілерінің» кейіпкерлері әр алуан ғаламаттар болып келеді. Олар: жеті басты жалмауыз, жалғыз көзді жалмауыз (ежелгі грек мифтеріндегі циклоп тәрізді), жалмауыз кемпір (орыстың баба-яғасының сыңары), мыстан кемпір (оны қазық аяқ, қарға тұмсық деп те атайды), айдаһар т. б. Сұлу қыз болып құбылып келетін жезтырнақ пен жын да жиі ұшырасады.

Ертегілерде адам баласына қас бұл күштерге қарсы солар сияқты қиял-ғажайып кереметтер алысады. Олар: самұрық құс, жылан — патша, пері, ұшқыш кілем, тағы басқалар.

Анимизм қалдықтары, яғни кез келген құбылыстың жаны бар деп түсінушілік қиял-ғажайып ертегілердің бәрінде де ұшырасады. Қиял-ғажайып ертегілерден ежелгі

адамдардың космогониялық ұғым-нанымдарын ғана танып қоймаймыз, сонымен бірге мал баққан тайпа өмірінің экономикалық тұрмысын, тіпті көптеген ертегі кейіпкерлерінің әлеуметтік негізін аңдататын ишараны да табамыз. Мәселен, қазақ ертегілеріндегі жалмауыз ұланбайтақ жердің, мыңғырған малдың иесі болса, ал онымен сайысып, оның тізесін бүктіріп, жоқтауын асырып жүретін батыр, әділет іздеген ер жүрек жалмауыздан зәбір-жапа шеккен елдер мен жұрттардың қамқоршысы болып келеді. «Алты айшылық жолды алты аттайтын» керемет тұлпар ат — қазақ ертегілеріндегі батырдың айнымас серігі. Сонымен бірге одан шетсіз-шексіз сахараны, құлазыған даланы жайлаған халықтың арманы, яғни ұшқыш кілем көксеген тәрізді арманы да көрінеді. Қай-қай ертегі де осындай тұлпар ат батырдың ең жақын, айнымас серігі болып келетіні де осыдан.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде көкті мекендеген жын-перілер, диюлар жайында көп баян етіледі, жер астындағы патшалық туралы да мол айтылады. Ол жақтан батыр асыл тастар, дүние-мүлік алып қайтады. Бұл — табиғаттың тылсым сырына тайсалмай үңілген жанға тартылған сый-сыяпат.

Осы топтың ішінде жеті қабат жер астындағыны құлағы шалып қалатын саққұлақ, қиядағыны бұлжытпай танытын көрегендер жайындағы ертегілер де ерекше орын алады. Мұндай ертегілердің бәрінде де ақиқат дүние мен қиял дүние мидай араласып жатады. Соның бәр-бәрінде ой бар. Ол — адамның тылсым табиғат сырларын ашуға, өзін қоршаған жадау ортадан алыстағыны болжап білуге тыным таппай ұмтылуы.

ә) Хайуанат жайындағы ертегілер

Қазақ фольклорындағы мол саланың бірі — хайуанат жайындағы ертегілер.

Айдалы қасқыр, қорқау қасқыр, сырттан қасқыр, алтын мүйізді арқар, шыңырау іннен шығатын қара құлақ жайындағы және қыран бүркіт, құлан жайындағы, үй хайуанаттары жайындағы ертегілер — қазақтың төл ертегілері.

Халықтың күнкөріс кәсібінің, тіршілігінің тірегі болған үй хайуанаттарының қажеттілгі мен маңыздылығы бұл саладағы ертегілердің мазмұнын ғана емес, молдығы мен алуандығын да белгілеген. Шаруаны туралатып,

малды қырып-жоятын жыртқыш аңдар мейлінше жексұрын қалыпта суреттеледі. Қазақ ертегілерінде қасқыр тек обыр, жыртқыш, залым болып қана суреттеліп қоймайды (бұл сарын басқа халықтардың да ертегілерінде ұшырасады), сонымен бірге жалпы қаскөйлік, зұлматтық атаулының түп-төркіні болып та сипатталады. Қасқыр адам баласына қашаннан қас, жас балаларды алып кетеді, адамның қыр соңынан қалмайды, тіпті өлген соң да тыныш жатқызбай, моласын қазады, сиқырлықпен адам бейнесіне түсіп, қыздарды ұрлап әкетеді. Сөйтіп, адамның өз басының жексұрын қасиеттерін бойына жинаған айлалы қасқыр бейнесі жыртқыш адам бейнесіне, кекшіл, зұлым, жау бейнесіне айналады.

Қиял-ғажайып ертегілер сияқты, бұл ертегілер де сол зұлым, қаскөй күштерге қарсы алысатын хайуанаттарды адамға тілектес күйде суреттейді. Солардың бірі — адамға айнымас серік, ерекше ақылды әрі күшті сырттан ит. Бұл — мал баққан қарапайым қазақтың, еңбек адамының идеалы. Ертегіде адамның аты да оның досы ретінде бейнеленеді. Малды бағып, қасқырдан сақтап қалатын да, жыртқыш аңның тырнағынан құтқаратын да — сол аты.

Қазақ тұрмысында үй хайуанаттарының маңызы мен ролі ерекше. Сондықтан олар жайындағы ертегілерде түйе, ешкі, қой, сиыр жылы юмор арқылы, қызғылықты суреттеледі. Есек жайындағы ертегілерде күлкілі халдер, әсіресе мол болады.

Бұл кейіпкерлермен қатар қазақ ертегілерінде арыстан, аю, жолбарыс, түлкі де жүреді. Бұл ертегілерді қазақтың төл ертегілері деп атауға болар еді. Бірақ онда бұл хайуанаттар орыс ертегілеріндегідей сипаттарымен бейнеленген. Сондықтан бұл жәйттер алмасып алынған деп түйін жасауға әбден болады. Хайуанаттар жайындағы ертегілер бар халықтың фольклорындағы ең ежелгі әрі ортақ түр. Оны тіпті санскриттік Панчантрадан да табамыз. Сондықтан хайуанаттар жайындағы ертегілер араб-иран фольклорынан алмасып алынған деуге де болар еді. Бірақ, оларда бұл ертегілердің тақырыбы онша дамып өрбімеген, айталық, орыс ертегілеріндегіден әлдеқайда аз. Аю, түлкі, жолбарыс жайындағы ертегілердің жалпы сипаты, олардың юмористік, кейде мысалдағыдай болып келетін өзгешілігі қазақ ертегілеріне орыс фольклоры әсер еткенін, тіпті кейде тікелей алмасып алу болғандығын дәлелдейді. Бұл ертегілерге қой, түйе сияқты

және басқа да қазақ тұрмысына хас кейіпкерлердің кіргізілуі — қазақ фольклоры енгізген, өндеген өзгерістер.

б) Салт ертегілері

Бұл топқа жататын ертегілер: қиял-ғажайып сарындар араласқан әрі нағыз салт ертегілері болып екіге бөлінеді. Аңшы кейіпкерлердің характері мен тұрмысының реалистік сипаттары мен қиял-ғажайып кереметтердің ерекше оқиғаларға тап болатын хайуанаттардың бейнесі өзара астасып, ұласып жатады.

Көбінесе мұндай ертегілерге махаббат тақырыбы және сұлу қызды қияли кереметтердің тылсым түрде ұрлап әкетуі тақырыбы араласады. Еділ мен Жайықтың жағасында күнелткен қос аңшы жайындағы «Еділ-Жайық» ертегісі осындай. Осы өзендердің жағасында сонау бір ерте-ертеде бұл аңшылардан басқа ешкім тіршілік етпеген. Екі өзен қос аңшының атымен аталған. Ертегіде Еділ мен Жайық бір-біріне бастан кешкен ғажайып оқиғаларын баян етеді. Олардың бірі қарақұлақпен, бірі жалмауызбен алысқан екен.

Көп таралған «Құламерген» ертегісі де осы топқа жатады. Бұл ертегі кейін дастанға айналдырылған. Ертегіде Құламергенді хан баласы қаскөйлікпен қудалайды. Оған мыстан кемпірді, желмаяға мінген жалмауызды жібереді. Сөйтіп, оның Алтыншаш атты сүйіктісін тартып алуды ойлайды. Мерген мен оның әйелі зорлық иесінің қаскөйлігінен махаббатын сақтап қалады. Оларды өздерінің баласы құтқарады. Талайға созылған алыс-жұлқыс кезінде ол жас баладан нағыз қас батыр өскен болып шығады.

Сірә, бұл топтағы ертегілер қиял-ғажайып ертегілердің тұрмыс-салт ертегілеріне ауысу шағын танытса керек.

Нағыз тұрмыс-салт ертегілері көшпелі бақташылық тұрмысты суреттейді әрі кең жайлау мен көк сеңгір тауларды, жұт болмайтын жасыл алқапты көксеген арманға толы болып келеді. Бұл топтағы ертегілерден мағынасы мейлінше терең әрі айтулы көркем «Жұпар қорығы» атты ертегі окшау танылады. Мал қырылып, ел жұтап қалғанда Жұпар ана өз балаларын басқа жаққа алып кетеді. Осы топтағы басқа ертегілердегідей емес, мұндай жерұйықты, жайлы қорықты батыр емес, әйел — ана табады және кейін сол жерге бүкіл ұлпа — отанын көшіріп

апарады. Қазақ халқының жерұйық туралы, бақытты жұрт туралы арманын әйел — ананың орындап шығуы тегін емес. Өзінің ұрпағы үшін, оның бақыты үшін шаршамай-шалдықпай күресетін, батырлар таба алмағанды табатын — абзал ана деген ой түйеді ертегі. Ана сезімі — өмірдің жасарып, жаңғыруының негізі, өмірді нығайта түсетін құдіретті әрі дана күш-қуат деген ой бұдан көрінеді.

Тұрмыс-салт ертегілерінің бір саласын үй-ішілік, отбасылық ертегілер құрайды. Мұндай ертегілерде ағайынды екі жігіт жүреді. Олардың бірі — бай, бірі — жарлы; бірі — ақылды, бірі — ақылсыз; бірі — сараң, бірі — жомарт; бірі — батыл, бірі — қорқақ болып келеді. Баққан малын ит-құстан, әлдеқандай апаттан, қорқау қасқырдан құтқаратын батырлар жайындағы ертегілер бір алуан. Тапқыр да айлалы әрі бірін-бірі алдайтын жырынды қарақшылар, ұры-кезептер жайындағы күлкілі ертегілер де аз емес.

Бірқатар тұрмыс-салт ертегілерінде қатыгез, кекшіл хандар жайы баян етіледі. Олар ертегінің кейіпкері — жас балаға адам айтқысыз қиын талаптар қойып, оның көзін жоймақ болады. Бірақ жас бала ханды жеңіп, халықты одан құтқарып шығады. Мұндай ертегілердің сюжеті қайырымды кейіпкер мен қаскөй күштің жекпе-жек шайқасын, жорықтарын сипаттайды.

Қалың малға сатылып, сүймесіне еріксіз қосылатын қазақ әйелінің аянышты тағдыры мен тұрмысы, өгей шешенің қорлығы мен зорлығы, байлыққа, дәулетке қызығып, әкесі айлалы қасқырға беріп жіберетін жас қыздың мүскін халі де талай-талай қызғылықты ертегілер тудырған.

в) Балаларға арналған ертегілер

Балаларға арналған ертегілер — қиял-ғажайып ертегілердің, тұрмыс-салт ертегілерінің және хайуанаттар жайындағы ертегілердің аралас-құралас жиынтығы сияқты. Олар қызғылықты әрі күлкілі болып келеді. Кейде оларды «өтірік» ертегілер деп те атайды. Мұндай ертегілер адамды кәдімгі ақиқат ортадан құстар мен жәндіктер дүниесіне немесе қиял-ғажайып нәрселер әлеміне әкетеді. Балаларға арналған ертегілерде кездесетін құйыршық немесе қотыр торғай тәрізді кейіпкерлер өздері әлсіз болса да адамды, қасқырды жеңіп кете береді.